

УДК 347.23 О.

М. Соловйов,
канд. юрид. наук, доцент
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕНЕЗИС ПРАВА ВЛАСНОСТІ

У статті аналізуються декілька концепцій, що пояснюють генезис права власності. Дослідження характеристик різних теорій походження цього права необхідно для з'ясування філософського обґрунтування права на річ, яке має передувати будь-якому доктринальному визначенню поняття «право власності».

Ключові слова: право власності, трудова теорія права власності, договірна теорія права власності, класова теорія права власності.

Історія розвитку вчення про право власності супроводжувалася створенням різних концепцій, що мали на меті пояснення генезису найбільш повного речового права. Деякі представники приватноправової доктрини Стародавнього Риму (зокрема Цицерон) вважали, що власність може виникнути з окупації, договору, перемоги або жеребу (при цьому остання підстава стосувалася виключно спільної власності й застосовувалося право вже на базі існуючого права). Надалі подібне універсальне розуміння походження права власності почали ігнорувати, а дослідники цього питання акцентували свою увагу на якій-небудь одній причині, досконально вивчаючи її й помічаючи безліч тонкощів.

Указана обставина призвела до появи багатьох подібних теорій, при цьому відмінності між

деякими з них полягали лише в незначних нюансах. Не ставлячи перед собою завдання, так би мовити, «охопити неосяжне» в рамках даної публікації, здійснимо аналіз лише декількох відносно однорідних концепцій (теорій), а саме *класової, договірної (мінусової) і трудової*. Викладення характеристики кожної з указаних теорій необхідно для з'ясування філософського обґрунтування права на річ, яке повинне передувати будь-якому доктринальному визначенню правової категорії «право власності».

У вітчизняній юридичній науці, що порушує цивільно-правову проблематику, *класова теорія* набула домінуючого значення й отримала найбільш докладне висвітлення, особливо що стосується періоду радянського соціалістичного цивільного права. Уявлення (або кон-

цепція) про походження права власності безпосередньо з базису зародилися в лоні матеріалістичної теорії походження держави і права, розробленої К. Марксом і розвинутої Ф. Енгельсом і В. І. Ульяновим (Леніним). Прихильники зазначеної концепції визнають існування власності як специфічної економічної категорії. Вони стверджують, що існують 2 основних джерела всіх матеріальних благ людей, що наповнюють світ, – природа й суспільне виробництво. Природа дозволяє індивідам користуватися своїми дарами – землею, водою, іншими життєво необхідними ресурсами. Процес же суспільного виробництва розглядається вченими як першопричина матеріальної різноманітності людського буття. Згідно з К. Марксом будь-яке виробництво – це привласнення індивідом предметів природи всередині й за допомогою певної суспільної форми [9, с. 713, 714]. Він дає широке поняття власності, розуміючи під нею всю *сукупність виробничих відносин даного суспільства*, а також вкладає в досліджувану категорію також вужчий зміст, трактуючи власність як *привласнення*. Установивши взаємозв'язок між історичними етапами розподілу праці й формами власності, спираючись на ключову категорію «привласнен-

ня», прихильники вказаної теорії сформулювали поняття власності в економічному смислі, маючи на увазі під нею *історично визначену форму суспільних відносин з володіння і привласненням матеріальних благ, насамперед засобів виробництва* [Див.: 4, с. 14; 7, с. 9-11; 5, с. 198; 10, с. 19-26]. Пояснивши матеріалістичну природу власності як економічну категорію (економічних суспільних відносин), для розробки поняття «право власності» вони в синтезі використали деякі положення позитивізму і класової теорії.

Безперечною заслугою вищезазначеної концепції є тлумачення власності як суспільних відносин, установлення взаємозв'язку між економікою і правом. Відмічені положення вичерпно доведені як «батьками-засновниками» досліджуваної теорії, так і наступними її представниками, і зараз є загально-визнаними. У той же час вона характеризується утрируванням ролі так званих міжкласових суперечностей у виникненні права власності (а найголовніше – у визнанні їх єдиною підставою), а також надмірним насиченням, а деколи й заміщенням правової матерії категоріями економічними. Крім того, класова теорія ставить під сумнів насамперед соціальну цінність Права, створюючи ґрунт для правового нігі-

лізму, й затверджуючи скороминущий характер права власності і Права в цілому (а у зв'язку із цим і професійної діяльності у правовій сфері).

Родоначальником *мінової теорії* є видатний німецький філософ Г. В. Ф. Гегель. Необхідною початковою категорією для розуміння цієї концепції є право. За Гегелем право – це наявне буття вільної волі, не що інше, як здійснення свободи [3, с. 386, 387]. Філософ стверджував, що «початковою точкою права є воля, яка вільна; отже, свобода складає її субстанцію й визначення і система права є царство здійсненої свободи» [3, с. 67]. Першим же актом, проявом свободи класик вважає власність: щоб не залишитися абстрактною, вільна воля має перш за все дати собі наявне буття, і першим чуттєвим матеріалом цього наявного буття суть речі, іншими словами, зовнішні предмети. Цей перший вид свободи є той, який розуміється як власність [3, с. 94]. Власність є як результат «розміщення волі в речі» [3, с. 103], а до вказаного процесу для права річ не існує. *У той же час для виникнення власності волі одного лише власника не досить.* Суть мінової теорії полягає в трактуванні *договору* як «опосередкованої форми» власності» [3, с. 94]. Учений відзначає, що «особа... ставиться до

іншої особи, і обидві володіють одна для одної наявним буттям тільки як власники. У собі їх суцюзототожність отримує існування за допомогою переходу власності однієї у власність іншої за наявності загальної волі і збереженні їх права – в договорі» [3, с. 99]. І далі: «Договір припускає, що, вступаючи в нього визнають один одного особами і власниками... момент визнання в ньому вже міститься й передбачається» [3, с. 128, 129].

Розглядувана концепція (теорія) звертає увагу на договір як на підставу виникнення права власності. До того ж надзвичайно цінним для цивільного права є тлумачення *права як наявного буття вільної волі.* Ознака початкової свободи, автономії членів суспільства виявляється в можливості самотійно або за домовленістю з іншими особами визначати характер і спрямованість своїх дій, що, як неважко зрозуміти, практично тотожно принципу (й методу) диспозитивності цивільного права. Установлення зв'язку між виникненням права власності і вступом у договірні відносини має деяку схожість з пануючою в цивілістиці презумпцією правомірності володіння (з тією лише різницею, що вона припускає правомірність саме володіння суб'єкта, а не легітимацію права власності) і теж спрямована на зміцнення

обороту та його стійкості. Проте мінова теорія не приділяє належної уваги одностороннім правочинам (заповіт, знищення речі та ін.), які також породжують або припиняють право власності в результаті реалізації власником своїх правомочностей.

Пояснює генезис права власності і *трудова теорія (концепція)*, засновником якої вважають знаного англійського філософа-матеріаліста Дж. Локка. Ця концепція становить собою органічний елемент, ланку природно-правової класичної теорії, для якої остання служить загальнометодологічним і загальнопонятійним фундаментом. Природно-правова теорія предметом вивчення визнавала природне право як право абсолютне, дане людині від народження, незмінне, вічне, подібне до законів природи, космополітичне, змістом якого оголошувалися такі ціннісні категорії, як «справедливість», «рівність», «свобода», «загальна воля», «захист приватної власності».

Вихідною тезою трудової концепції є проголошення Людини суб'єктом права, який володіє *рівними, однаковими правами* з подібними до нього індивідами. Проте спочатку, з моменту народження, в людині закладені *специфічні розумові й фізичні здібності*, до яких згодом додаються *особливості*

характеру, що формуються у процесі виховання. Прихильники досліджуваної теорії розглядають указані *індивідуальні (фізичні, інтелектуальні і психічні) здібності особистості* як першу й невід'ємну її власність. Дж. Локк у зв'язку із цим писав, що кожна людина володіє певною власністю, яка замикається на її власній особі, на яку ніхто, окрім неї самої, не має жодних прав. Людина, як хазяїн над собою і як володар власної особи, своїх дій і праці, в такій якісній визначеності містить у собі найбільшу підставу власності [8, с. 277-287]. А. Тьер образно підкреслював, що людина, будучи голою на голій землі, переходить від бідності до достатку за допомогою застосування могутніх здібностей, дарованих їй Богом, які і складають її першу, неподільну власність [12, с. 78].

Названі індивідуальні здібності людини становлять більш загальну категорію – «*здібність до праці*». Ось ми й наблизилися до ключового поняття трудової теорії (хоча воно безпосередньо виходить з назви останньої). *Праця, як доцільна діяльність індивіда, спрямована на створення необхідних для життя матеріальних і духовних цінностей*, становить собою першопричину виникнення всього матеріального різноманіття, що оточує людей. Природні багат-

ства Землі спочатку знаходяться в загальному користуванні всіх членів соціуму, і лише праця людини, яка ставить собі за мету створити дещо штучне або вилучити, відняти, добути щонебудь із природної скарбниці, породжує ставлення особи (яка доклала свою працю) до речі як до власної, що належить саме їй (тобто в наявності – так звані *внутрішні відносини власності*). На думку Дж. Локка, як класика трудової теорії, праця є безпосередньою власністю працівника і жодна людина, окрім неї самої, не може мати права на те, до чого вона не доклала своєї праці. І далі: «Дозволяється, щоб речі належали тому, хто витратив на них свою працю, хоча до цього всі володіли щодо них правом власності» [8, с. 277-279]. Від застосування людських здібностей, за твердженням А. Тьера, походить друга власність, що полягає в різних земних благах, яка менш тісно пов'язана з людиною як істотою, але ще більш гідна пошани, тому що індивід набуває свою власність працею [12, с. 78].

Проте одного лише згаданого акту докладення зусиль як об'єктивної поведінки особи для виникнення приватної власності недостатньо. Для цього, як вбачається, потрібно враховувати також і *психічне ставлення суб'єкта до власних дій*. Треба

встановити, які потреби спонукали його до праці, задовольнити які інтереси він мав на меті. І лише у випадку, якщо індивід, застосовуючи свої здібності до праці, керувався *приватними інтересами*, ми вправі констатувати *виникнення приватної власності як результат так званої доцільної діяльності*.

Ухвалюючи рішення про проголошення власності правом, суспільство керується принципом справедливості, який вимагає, щоб людині були надані плоди її праці, а також публічним інтересом. До речі, необхідно відзначити, що адепти трудової концепції дотримуються поглядів, що дійсним носієм верховної влади (сувереном) є суспільство (народ), яке, у свою чергу, отримує її в результаті синтезу волевиявлення його членів як носіїв природних і невідчужуваних прав і свобод, а тому саме суспільство, спираючись на такий акт розумної волі людей як договір (угода), створює державу, яка згодом зобов'язана діяти на користь суспільства і його членів, і легітимізує права людини, в тому числі і право власності [12; с. 78-84]. Відмічене положення якісно відрізняє досліджувану концепцію від класової, яка визнає сувереном саме державу, яка за допомогою апарату насильства і примусу, використо-

вуючи створене нею позитивне право й задовольняє інтереси пануючого класу.

Зазначений інтерес полягає в тому, що трудова власність служить стимулом до діяльної, енергійної і нескінченної праці з метою задоволення приватних інтересів (індивідуальних, сімейних тощо), реалізація яких, зрештою, співпадає з інтересом публічним, одним з аспектів якого є забезпечення умов для втамовування потреб кожного члена суспільства. Вищевідзначене *«проголошення суспільством власності правом»* являє собою не що інше, як перенесення природно-правового змісту невідчужуваного права в позитивно-правову форму писаної норми.

Відповідно до аналізованої теорії саме праця служить неперушним джерелом і підставою права власності, а також його мірилом і межею, що означає: власність суб'єкта припиняється там, де зупиняються його трудові зусилля.

Увага, приділена такій теорії, як здатність до праці, яка пояснює генезис права власності, є проявом наших симпатій до зазначеної системи поглядів. Проте задля об'єктивності необхідно звернути увагу й на певні «недоліки», які відзначають супротивники цієї концепції. Підставою для їх з'ясування служить емпіричний метод дослідження, при-

хильники якого стверджують, що в походженні власності основна роль належить обману й насильству, наслідком яких є захоплення капіталів, що безперервно поширюється на користь небагатьох, але на шкоду всім. Для доказу вони звертають нашу увагу на факт накопичення деякими особами величезних багатств унаслідок обману, гри, злочинних дій і незаконної («тіньової») підприємницької діяльності. Як зайвий довід ними розцінюються поширювані деякими представниками найвищих органів влади України думки про необхідність так званої легалізації тіншового капіталу. Проте, цивільне право розвинених країн (і Україна не є винятком) містить *формулу, суть якої полягає в тому, що право власності виникає на передбаченому законом підставах, тому будь-яке протизаконне заволодіння об'єктом не тягне закріплення у суб'єкта права власності на нього, а може спричинити лише незаконне володіння*. До того ж, діяльність, пов'язана з легалізацією незаконних доходів (або, як називають в ужитку – відмиванням брудного капіталу), в таких країнах визнається протиправною і кримінально каранною. Отже, зазначені протиправні способи заволодіння майном є девіацією і винятком, який тільки підтверджує правильність трудової концепції.

Один із супротивників трудової концепції – К. І. Скловський – стверджує, що «власність у Дж. Локка – природний стан, що передує взаємодії людей» [11, с. 48]. Але ж Дж. Локк, будучи родоначальником досліджуваної теорії, зовсім не єдиний її представник. Значить, для отримання цілісної картини «трудового» генезису права власності необхідно узагальнити погляди різних її представників, крім того, *виробництво є специфічною формою взаємодії людей* і разом з тим *видом трудової діяльності*. Отже, вислови про те, що власність у трудовій теорії «передують взаємодії людей» безпідставні.

Право власності людини на результати своєї праці (як і на суспільно-виробничу силу її праці, іншим словом, на здібність до останньої) як з історичної, так і з логічної точок зору характеризує сутнісну основу власності в цілому, її якісну природу, то, без чого відносини власності взагалі немислимі. Одночасно в наведеній інтерпретації ці відносини ще не розглядаються в органічній єдності змісту й форми, тут ще бракує тих ланок, які пов'язують власність з усією системою відносин економічних, на підставі яких вона реалізується. За словами А. Гальчинського, на даному рівні власність досягається поза своїми специфічними характеристиками, як «річ у собі».

Ідеться про її обґрунтування біля витоків її зародження, в пункті граничної абстракції [2, с. 41-49]. Крім того, трудова теорія дозволяє виявити лише загальну хорду, серцевину еволюційного процесу формування відносин власності (у найбільш абстрактному вигляді), який на кожному історичному етапі розвитку має своє специфічне втілення. Процес же формування власності блискуче досліджений представниками класової концепції [Див.: 1, с. 47-306; 6]. Але логіка нашого дослідження допускає такий погляд і на відносини, і на право власності, бо, як відзначав К. І. Скловський, загальнотеоретичне, філософське обґрунтування останньої виходить з кардинальних, найістотніших властивостей предмета, допускаючи залучення периферійних уже за аналогією [11, с. 49, 50].

Підводячи підсумок вищевикладеному щодо філософії «права власності», необхідно відзначити, що факт наявності різних теорій, які пояснюють його походження, є позитивним, оскільки дослідження цієї фундаментальної категорії з різних точок зору дозволяє отримати більш повну, об'ємну картину явища, значить, і глибше пізнати його. Наше завдання не полягає в тому, щоб, обравши одну концепцію, проголосити її єдино правильною, аксіома-

тичною конструкцією, а всі інші з розглянутих теорій містить цілорозкритикувати й позбавити ком аргументовані положення, права на існування. Дослідники які необхідно максимально ви-зобов'язані пам'ятати, що кожна користувувати.

Список літератури: 1. *Венедиктов А. В.* Государственная социалистическая собственность: моногр. / А. В. Венедиктов. – М.-Л.: АН СССР, 1948. – 841 с. 2. *Гальчинський А.* Історизм відносин власності / А. Гальчинський // Економіка України. – 1993. – № 9. – С. 41-49. 3. *Гегель Г. В. Ф.* Філософія права: моногр. / Г. В. Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1990. – 526 с. 4. *Генкин Д. М.* Право собственности в СССР: моногр. / Д. М. Генкин. – М.: Гос.юриздат, 1961. – 223 с. 5. *Гражданское право: учебник.* – [В 2-х т. – Т. 1.] / под ред. Е. А. Суханова. – М.: Изд-во БЕК, 1994. – 384 с. 6. *Колганов М. В.* Собственность. Докапиталистические формации: моногр. / М. В. Колганов. – М., 1962. – 496 с. 7. *Корнеев С. М.* Право государственной социалистической собственности в СССР: моногр. / С. М. Корнеев. – М.: Изд-во МГУ, 1964. – 268 с. 8. *Локк Дж.* Сочинения. – [В 3-х т.] / Дж. Локк. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3. – 668 с. 9. *Маркс К.* Сочинения. – [2-е изд.] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Политиздат, 1958. – Т. 12. – С. 910. 10. *Рубаник В. Е.* Научная полемика относительно понятия и содержания права собственности во второй половине 40-х – в 70-е годы XX ст. / В. Е. Рубаник // Пробл. законности.: Респ. міжвідом. наук. зб. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 1999. – Вип. 40. – С. 19-26. 11. *Скловский К. И.* Собственность в гражданском праве: учеб.-практ. пособ. – [2-е изд.] / К. И. Скловский. – М.: Дело, 2000. – 512 с. 12. *Тьер А.* Право собственности : моногр. / А. Тьер. – Спб., 1905. – 361 с.

К ВОПРОСУ О ГЕНЕЗИСЕ ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ Соловьёв А. Н.

В статье анализируются несколько концепций, объясняющих генезис права собственности. Исследование характеристик различных теорий происхождения этого права необходимо для уяснения философского обоснования права на вещь, которое должно предшествовать любому доктринальному определению понятия «право собственности».

Ключевые слова: право собственности, трудовая теория права собственности, договорная теория права собственности, классовая теория права собственности.

TO THE QUESTION OF PROPERTY RIGHT GENESIS Solovyov A. N.

In article some concepts explaining genesis of the property right are analyzed. Research of characteristics of various theories of an origin of the property right is necessary for explanation of philosophical justification of the right to a thing which should precede any doctrinally definition of concept of the property right.

Key words: property right, labor theory of the property right, contractual theory of the property right, class theory of the property right.

Надійшла до редакції 05.09.2012 р.